

СОЦИОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
SOCIOLOGICAL SCIENCES*Өзйурт Ж., Манасова Г.***КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨСҮНДӨ АЯЛДЫН СТАТУСУН АНЫКТООЧУ ФАКТОРЛОР***Озюрт Ж., Манасова Г.***ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ СТАТУС ЖЕНЩИНЫ В КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬЕ***C. Özyurt, G. Manasova***KIRGIZ AİLESİNDE KADININ STATÜSÜN BELİRLEYEN FAKTÖRLER***J. Ozyurt, G. Manasova***FACTORS DETERMINING THE STATUS OF WOMEN IN THE KYRGYZ FAMILY**

УДК: 159.9:340.2 (396) (575.2)

Кыргыздарда аял үй-бүлөнүн куту катары каралат жана үй-бүлөдөгү орду чоң. Макалада Кыргыз үй-бүлөсүндө аялдын статустары жана ага таасир тийгизген факторлор каралат. Макаланын максаты кыргыз аялдарынын үй-бүлөдөгү статус-тарын аныктап көрсөтүү жана ага таасир эткен факторлорду тарыхый маалыматтардын жана булактардын негизинде анализдеп берүү. Кыргыз аялдарынын үй-бүлөдөгү статусу кандай жана ал статуска эмнелер таасирин тийгизери өзүнчө каралып, аныктамал берилди. Каралган булактардын негизинде аялдардын үй-бүлөдөгү статустары жана ага таасир эткен факторлордун ар түрдүүлүгү көрсөтүлдү. Бул ар түрдүү факторлор катары, аялдардын үй-бүлө куруу өзгөчөлүгүнүн статусуна тийгизген таасири, үй-бүлө куруу жашынын статусуна тийгизген таасири, эне болуу жана баласынын саны, тарбиялаган балдарынын статусуна тийгизген таасири, аялдын данышмандыгы жана акылдуулугунун статусуна тийгизген таасирлери каралды.

Негизги сөздөр: үй-бүлө, статус, аял, секелек, бийкеч, колукту, келин, зайып, көп аялдуулук.

У кыргызов женицина считается сокровищем семьи и занимает большое место в семье. В статье рассматривается статус женщины в кыргызской семье и факторы, влияющие на него. Цель статьи определить статус кыргызских женщин в семье и проанализировать факторы, влияющие на него, на основе исторических данных и источников. По отдельности был рассмотрен и определен статус кыргызских женщин в семье и что на это влияет. На основе рассмотренных источников показано положение женщины в семье и разнообразные факторы, влияющие на него. В качестве этих различных факторов было рассмотрено влияние женских характеристик замужества на статус, влияние возраста вступления в брак на статус, материнства и количества детей, влияние на статус воспитываемых детей, влияние женской осведомленности и ума на статус.

Ключевые слова: семья, статус, женщина, девочка, де-вушка, супруга, невестка, жена, многоженство.

Kırgızlarda kadın ailenin kütü olarak kabul edilir ve aile içinde yeri büyüktür. Makale, Kırgız ailesinde kadının statüsünü ve onu etkileyen faktörleri incelemektedir. Makalenin amacı, Kırgız kadının aile içindeki statüsünü belirlemek ve bunu etkileyen faktörleri tarihsel veri ve kaynaklara dayanarak analiz etmektir. Kırgız kadının aile içindeki statüsü ne olduğu ve bu statüyü nelerin etkilediği ayrı ayrı ele alınmış ve tanımlanmıştır. İlgili literatüre dayalı

narak kadının aile içindeki konumu ve bunu etkileyen çeşitli faktörler gösterilmiştir. Kadının evlenme özelliklerinin, evlenme yaşının, annelik ve çocuk sayısının, yetiştirilen çocukların, kadının bilge, akıllı ve güçlü olmasının ailedeki statüsünü nasıl etkilediğine bakılmıştır.

Anahtar kelimeler: aile, statü, kadın, sekelek, bийкеч, koluktu, gelin, зайып, çok eşlilik.

Among the Kyrgyz, a woman is considered as a treasure of the family and has a great place in the family. The article examines the status of a woman in the Kyrgyz family and the factors influencing it. The purpose of the article is to determine the status of Kyrgyz women in the family and to analyze the factors affecting it based on historical data and sources. What is the status of Kyrgyz women in the family and what affects that status was considered and defined separately. Based on the reviewed sources, the status of women in the family and a variety of factors affecting it were shown. As these various factors, the influence of women's characteristics of marriage on the status, the influence of the age of marriage on the status, motherhood and the number of children, the influence on the status of the children raised, and the influence of female awareness and intelligence on status were considered.

Key words: family, status, women, girl, young lady, daughter-in-law, wife, polygamy.

Giriş. Sadece ailede değil toplumda da çok önemli yere sahip olan kadın, Kırgızlarda ailenin kütü olarak görülmüştür. Kadının olmadığı evde yaşamın olmadığını düşünen Kırgızlar için her ne kadar soyu devam ettiren erkek çocuklar önemli olsa da kızlar geride kalmamış, bir kenara atılmamış, misafir gördükleri kızları için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmışlardır.

Kırgızlarda “sekelek”, “bийкеч”, “beşkökül”, “koluktu”, “gelin”, “zайып” gibi adlandırmalar öylesine değil, yaş grubuna ve evlilik statüsüne göredir ve kadınların edebi, ahlakı, toplumdaki yeri, davranışları gibi önemli durum ve süreçleri belirler. Kırgız göçebelerinde kadının güzelliği ve giyimi, kadının aile ve toplum içindeki konumunu belirlemektedir. Kırgız kadınlarının kıyafetleri güzel, karmaşık ve yetenekli nakışlarla süslenmişse, bu, bir kadının yüksek statüsünü ve ailede refahını gösterir. Aileler yıl boyunca yaylıdan yaylağa taşınsa da kadınlar en güzel kıyafetlerini, genç gelin ise yeni ailesinin gurur

duyduğu en güzel başlığını takmıştır [1]. Kırgız toplumunda bir kadının ailedeki statüsünü belirleyen kadının kendisine bağlı olan farklı faktörler de bulunmaktadır.

1. Evlenme şekli. Evlenme şekli ve eş olup olmama kadının statüsünü belirleyen en önemli sayılan faktörler arasındadır. Geleneksel toplumda evlenen kadın toplumda saygı görür. Eski Türklerde tek eşle evlilik yaygın olmakla beraber savaşlarda esir almak ve siyasi nedenlerle çok eşle evlilikler de görülmekte, ancak çokeşlilik hoş karşılanmamaktadır. Kaçırma veya savaşta esir olarak alınan eş statü olarak baybiçe (nikâhlı birinci eş) olmaya uygun değildir ve erkek çocuk doğursa bile, bu çocuk babasının yerine geçememektedir. Manas Destanı'nda geçen şekliyle Akılay Manas'ın eşlerinden biridir. Manas onunla evlenmesini:

“Şorukun kızı Akılay / Ganimet aldım kuleden” diyerek anlatmaktadır. Ganimet olması nedeniyle Akılay statü olarak baybiçe olmaya uygun değildir ve erkek çocuk doğursa bile Akılay'ın statüsü yükselmez ve bu çocuk gün geldiğinde babasının yerine geçemez. Günümüzde de kuma alma yaygındır, ama genelde bundan ailenin haberi olmaz ve toplum normal durum olarak karşılamaz. Kuma olan kadını toplum dışlar ve suç işlemiş birisi olarak algılar. Hukukta da ikinci nikâhın yasak olması, ikinci eş olmayı seçen kadınların statüsünü düşürür. Tarihte ikinci eş olma, sadece kadının ailedeki yerine değil, doğurduğu çocukların yerini de etkilemiştir.

Çok eşli bir ailede, baybiçe ve cariyenin (tokolun) ev işleri tamamen ayrılmıştır. Evdeki tüm güç, ölene veya ölünceye kadar baybiçenin elinde kalırdı ve ev sahibinin diğer eşleri ona tabi olurdu [2]. Baybiçe, cariyeler itaatsizlik ederlerse veya tembel davranırlarsa onları azarlardı. Ancak kendisi cezalandırmazdı, ev sahibine cezalandırmasını söylerdi ve baybiçe öldükten sonra onun yerine bir sonraki eşi geçerdi. Baybiçe, ailenin ev işlerini yönetir, gelinlerine ve kızlarına emirler verir, yapmaları gereken ev işlerini belirlerdi. Kız çocuklarına iplik eğirmeyi, taar yapmayı, ip dokumayı, elbise dikmeyi, nakış işlemeyi öğretir ve onlara açıklamalarda bulunurdu. Onlara ahlâk kurallarını öğretmiş, sık sık evden çıkmalarını ve yabancılarla konuşmalarını yasaklamıştır [2]. Cariyeden doğan çocukların hakları, mirasın taksimi sırasında baybiçenin çocuklarından daha azdır. Bu yüzden halk arasında “Ben cariyenin çocuğu muyum?”, “Cariyenin çocukları mıyız?”, “Cariyeden miyiz?” gibi sorgulayıcı sözler saklı kalmıştır.

2. Evlenme Yaşı. Kırgız Toplumunda bir kadının evlenme yaşı da çok önem taşımaktadır. Eğer kadın evlenme yaşını geçerse toplumda ona karşı iyi sözler söylenmez. Eğer bir kız evlenmeden 22-25 yaşlarına kadar evde kalırsa o kıza iyi bir damadın çıkmayacağı hatta ikinci eş olacağı kanaati doğar. Kırgızlarda eskiden kızlar 15 yaşında, bazen 14 hatta 13 yaşında evlenirlerken erkekler ise 18-20 yaşında ve bazıları koşullarına göre daha geç evlenirler [3], N. Smirnov'a göre Kırgız kızlarının ortalama

evlenme yaşı 12 ile 16 arasındadır [4]. A. Cumagulov'a göre Kırgızlarda büyüme yaşı kızlar için 13-15, erkekler için 16-18'dir [5]. Bazı kaynaklara göre Kırgızlar eskiden kızları erkeklerin giydiği tebeteyle döverlermiş ve düşmezse karısı olarak alıyorlarmış. Bu gibi durumlarda kızlar düşmekten utanıp ve mümkün olduğu kadar düşmeye çalışıyorlarmış. Eğer 17-19 yaşını doldurmuş bir kız çocuğu evlenmezse, “babasının evinde oturan” olarak konuşulur ve “kara omuzlu” (kara dalı) olarak adlandırılır. Bazı kaynaklar, Kırgızlar arasındaki “kara omuz” kavramının kökenini kızların saç modeliyle ilişkilendirir [2]. Ne de olsa Kırgızların geleneksel yaşamında bir kadının yaş grubunu ve statüsünü saç yapımından bilmek mümkündür. Bir gelin ile Kırgız kızların giyim ve süslerindeki farklılık, başlık ve saç şekillerindedir. Bir gelin saçlarını iki örgü halinde örerek uçlarını birleştirip anahtar, madeni para gibi takılarla süslerken, kızlar saçlarını çok sayıda küçük örgüler halinde örerek inci, gerdanlık ve boncuklarla süsler ve saçları omuzlarını kaplardı [6]. Bu nedenle bir kızın küçük örgülü saçlarının uzun süre omuzlarını örtmesi, yani uzun süre evlenmemesi “kara omuz” kavramının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. H. Karasaev “Sekelek” kızı on üç yaşından küçük olanlara denildiğini ve alınlarına sekele (saç) koyduklarını belirtir. Kara omuz ise on altı yaşından büyük genç kızlara denilmiştir. Sekelek kızların saçları iki yandan ve arkadan örülürdü. Alnında ve sırtında kırka kadar saç örgüsü vardı. Kızın sırtında ördüğü saçları tamamen omuzlarını kapatıyordu. Sırtı tamamen siyahtı. Bu nedenle “kara omuzlu kız” sıfatı ortaya çıkmıştır [7].

Kızların erken evlenmesinin onların ve ailesinin toplumdaki statüsüne etkisi büyüktü. Eskiden kızlar okula gidip okumadıkları ve kadının çalışması gibi anlayışlar olmadığı için kızların büyüdüğü an evlenmesi gerekirdi. Zamanında evlenen kızlar yani çok erken evlenen kızlar evlilik hayatında bir yanlışlık yaparlarsa “bu daha genç zamanla öğrenir” diye yanlışını yaşına verirler, ama yaşı geçmiş kız hata yaptığında toplumun tepkisi sert olur.

3. Çocuk Sahibi Olmanın Statüye Etkisi. Kırgızlarda çocuk ailenin özüdür ve doğumu aile hayatındaki en önemli olaydır. Ataerkil toplumun ideolojisi, bir erkeğin yalnızca hayvancılık açısından değil, aynı zamanda çocuklar, özellikle de oğullar açısından da zengin olması gerekliliğini içeriyordu. Böyle bir toplumda aile ideali çok çocuklu bir ailedir ve çocuğu olmayanlar kendilerini en talihsiz ve fakir insanlar olarak görürlerdi. Kırgızlarda çocuklara verilen önem “çocuklu ev çarşı, çocuksuz ev mezar”, “çocuklu ev çiçek bahçesi, çocuksuz ev mezarlıktır” gibi atasözlerinde açıkça görülür.

Kadının aile ve toplum içerisinde belirgin bir statüye ve saygınlığa kavuşmasında doğurganlık belirleyicidir. Her ne kadar çocuğu olmayan kadınların dışlanmadığından söz edilmiş olsa da Kırgızlarda çocuğu olmayan kadınlara “kısır” diye hitap edildiği, kadının çocuğu olmadığı için kendisini aşağı gördüğü, toplumun çocuk

doğurmayan kadınlar için “Tuubas katın” (doğuramayan kadın) denildiği bilinir. Kadının kısırlığı sadece kendisine değil, ailesine ve kocasına da büyük bir talihsizlik getirirdi. Bir kocanın karısını boşamasının ya da ikinci bir eş almasının en önemli nedeni eşinin kısırlığı olarak kabul edilirdi. Kadın, evlendiği tarihten itibaren üç yıl içinde doğum yapmazsa evine gönderilir veya kocası başka bir kadınla evlenirdi[2]. Kırgızlarda böyle bir kadına “kuu şıyrak”, “kuu etek” denir ve “oğlaklı keçi kısır kadından iyidir” denirdi. Çocukları ölmeyen çok çocuklu kadınlara halk arasında özel bir saygı gösterilirdi. Eğer gelinin ilk çocuğu erkek olursa gelinin itibarı artardı. Kırgızlarda kız geçici bir misafir, başka bir evin aile üyesidir. Karısı bir erkek çocuk doğurun erkek hayvan keser ve insanları büyük bir ziyafete davet ederdi. Bir ihtiyar adam için özel bir tabak yaptırır, eğer yapabilirse ona bir kaftan giydirirdi, ata bindirir ve çocuğa bir at verdirirdi. Ancak kız çocuğunun doğumunda bu tür ritüeller yapılmaz. Ataerkil toplum ideolojisinin erkek çocuğu hakkındaki üstün görüşleri Kırgız destanlarına yansımıştır. Karısının doğum sancısı çektiğini duyunca Manas’ın babası Yakup Han’ın dediği sözler buna açık örnektir:

“Bir erkek ise kahraman olsun, / Kız olmasın ne olur.
/ Eğer bir kızsız, evde kalın.

Kimse hareket etmesin / Bu bir erkeğe, koşun. / Beni sahada bulun”.

Kırgız atasözüne göre; “*Bee tuumayınça baytal atı kalbayt, katın tuumayınça kelin atı kalbayt*”, “Kısrak doğurmayınca baytal adı kalmaz, kadın doğurmayınca da gelin adı kalmaz”. Doğuramayan kadının değersizliği bir başka atasözünde şöyle ifade edilmiştir: “*Tuubagan kantandan ulaktuu ečki artık*”, “Doğum yapmamış kadından oğlaklı keçi daha iyidir”. Toplumda çocuğa verilen değer, çocuk sahibi olan kadına verilen değer ve “anne” statüsü, her Kırgız kadınında anne olma isteği oluşturur. “Kırgız Ailesinde Kadının Statüsü ve Rolü” adlı saha çalışmamızda kadınlara yönelttiğimiz “Ailedeki en önemli rolünüz hangisidir?” sorusuna hemen hepsinin “annelik” diye aynı cevabı vermiş olması şaşırtıcı değildir. “İyi eş olma”, “destekçi olma”, “iyi gelin olma” gibi cevaplar “annelikten” sonra gelmektedir. Katılımcılar, Kırgız kadınlarının evlenmedeki en önemli nedeninin “anne” statüsü kazanmak olduğunu belirtmişlerdir. Kırgız toplumunda annelik, ailede ve toplumda kadına statü kazandırması bakımından önemli bir kimliktir. Kırgız toplumunda kadınların sadece anne statüsüne sahip olmaları yetmez, aynı zamanda mükemmel bir anne olması da beklenir.

4. Yetiştiren Evlatlarının Etkisi. Kırgız toplumunda ailedeki çocuğun bakımı, yetiştirilmesi ve terbiyesi ile anne ilgilenir. O yüzden Kırgızlar yetiştirilen evlatların nasıl bir insan olacağını anne ile ilişkilendirir. Anne terbiyesi ve annenin kişiliği Kırgız atasözlerine de yansımıştır: “Atası camandın biröö caman, enesi camandın baarı caman”, “Babası kötü olanın bir evladı kötü olur, annesi kötü olanın tüm evladı kötü olur”. “Enesi caman ezeli

oholboyt”, “Annesi kötü olan çocuk hiç bir zaman iyi olmaz”. Kırgızlarda bir kadının çocukları iyi, büyük ve başarılı olurlarsa bu o annenin ailedeki ve toplumdaki statüsüne etki eder. Kırgızlar kadınları “köpek rahim”, “gümüş rahim”, “altın rahim” gibi kelimelerle adlandırır. Çocukları kötü insan olursa, böyle bir kadına “köpek rahim”, başarılı erkek çocukları doğuran kadınlara “gümüş rahim”, “altın rahim” denirdi. Örnek K. Yudakhin eserinde “altın rahimli annem” ifadesini kullanmış ve bu ifadenin anlamını “değerli çocuklar doğuran annem” olarak açıklamıştır[8].

“Kırgız Ailesinde Kadının Statüsü ve Rolü” adlı tez çalışmamızda Kırgız kadınlarının, sadece çocuk doğurup anne statüsü almaktan değil, çocuklarına en iyi şekilde annelik yapmaktan da gurur duydukları görülmüştür. Gurur duyulan anne rolü demek, çocuklarıyla ilgilenmek ve onlara iyi terbiye vermek demektir. Çünkü kadınlar, iyi terbiye edilerek büyütülen çocukların toplumda annenin statüsünü de etkileyeceğini düşünmektedir.

5. Kadının Akıllı ve Bilge Olması. Kırgızlarda kadınlar, saflığın, şefkatin, merhametin ve bilgeliğin sembolü olarak kolektif değerlere ve kimliğe hizmet eder. Kırgız devletinin oluşumunda kadının bilgeliğinin ve rolünün büyük yeri bulunur. Manas Destanı’ndan başlayarak, Çıyırda, Kanikei ve Aiçürök’ün bilgeliği; yakın zamanlarda Kurmancan Datka’nın cesareti, genç nesil için her zaman canlı birer örnektir. Kırgız ailesinde akıllı ve bilge kadınların statüsü büyüktür ve her zaman değer görmüşlerdir. Tarihte akıllı ve bilgeliği ile sadece ailesini değil halkı yöneten Kırgız kadınları vardır. “Kadın iyi ise erkek iyidir” Kırgız atasözü, başarılı her erkeğin arkasında bir kadının olduğunu belirtir. “Erkeği erkek yapan da kadın, yer yapan da kadındır” denir. Bu kadar derin anlamı olan bir atasözü kadınların bilgeliğinin erkeği de etkileyeceğini anlatmaktadır. Kırgızlar eskiden kızların bilgeliğine çok değer vermişlerdir. Günümüzde de kızlara verilen isimlerin biri Karaçaç ismidir. Bu “Akıl Karaçaç” bir folklor karakteridir. Efsaneye göre Akıl Karaçaç, Camıbek Han döneminde yaşamış Ceerençe Çeçen’in gelinidir. Akıl Karaçaç, bilge, adil, zeki ve açık sözlü bir kadın olarak biliniyor. Ceerençe Çeçen’in tek oğlu yalancı ve akılsız olarak büyür ve babası bu durumdan oğlunu kurtarmak için “Kadın iyi olursa erkek de iyi olur, zeka artar, rızık yayılır” diye oğluna bilge ve akıllı kız aramaya başlar. Altı ay halk arasında gezdikten sonra Karaçaç adlı kızın bilgeliğine çok şaşırır ve oğluna alır. Karaçaç’a da çok akıllı kız olduğu için Akıl Karaçaç der. Akıl Karaçaç’ı oğluna aldıktan sonra oğlu çok değişir ve Ceerençe Çeçen’in de işleri yoluna girer. Bu efsane, Kırgız sözlü edebiyatında önemli bir yere sahiptir; Akıl Karaçaç’ı bilmeyen Kırgız yoktur.

Kırgız tarihinde Carkınayım ve Kurmancan Datka da akıllı ve bilgeliği ile ün yapmış kadınlardandır. Şeralı Han’ın (1841-1844) eşi Carkınayım, Kokand Hanlığı’nın siyasi hayatında önemli rol oynamıştır. Kurmancan

Datka, Carıınayım'ın güzelliği, zekâsı ve yetiştirilme tarzı, konukları karşılaması, samimiyeti ve sohbet etme yeteneğinden çok memnun kalır. Carıınayım'ı Kırgız halkının uyum içinde yaşamasına ve birbiriyle dayanışmasına gizlice hizmet etmeye çağırır. Carıınayım sayesinde Kurmancan Datka, Hanlığın tüm olaylarından haberdar olur. Kırgız kabilelerinin birleşmesi ve Şeralı Han'ın (daha sonra oğlu Kudoyar Han'ın) gücünü güçlendirmek için çok şey yapmıştır. Bir kadının bilge olması, sadece insanları ölümden değil yurdunu ve halkını da ölümden kurtarır ve Kırgızların birleşmesinde büyük etkisi olur. Kırgız kadını akılı ile sadece evde değil toplumda da kendi yerini bulmuştur. Kadının statüsüne etki eden önemli unsur da bu akıldır. O yüzden Kırgızlar eskiden beri kadının aklına önem verirler.

Tezimizin saha araştırmasında, “Kırgız kültüründe kadının ailedaki konumunu güçlü yapan özellikler sizce nelerdir?” sorusuna katılımcı kadınların verdiği cevaplar da kadının akıl ve bilgeliğine verilen önemin günümüzde de güçlü olduğunu göstermiştir. Katılımcılar, soruya cevap verirken “kadının akıllı olması”, “çalışkanlığı”, “merhametliliği”, “anlayışlı olması”, “bilge olması”, “gayretliliği”, “sabrı” gibi kavramlarla sözlerine başlamıştır ve

ilk önce kadının aklına vurgu yapmışlardır. Kırgızlarda ailede kadınların statüsünün yüksek olduğunu ve kadınların kendilerinin de bu statüye etki edebildiğini söyleyebiliriz. Kırgızlar kız evlatlarına ve anneye çok saygı duymuşlardır ve kız evlat statüsü, anne statüsü en önemli statü olarak görölmüştür.

Кайнакча:

1. Ташкулова Ш.Б., Термечикова Б.К. Путешествие по наследиям сохранившимся на Мургабской земле (философский анализ). / Известия вузов Кыргызстана. 2019. №.8. С.95-98.
2. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). - Бишкек, 2016.
3. Зеланд Н.Л. Киргизы. Этнологический очерк. - СПб., 1885. - С. 78.
4. Смирнов Н. Киргизские очерки / Н.Смирнов. - Москва: Молодая гвардия, 1930. - С. 101.
5. Джумагулов, А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. - Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1969. - С. 96.
6. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль / Собрание сочинений в 5 т. - Алма-Ата, 1984. - Т.1. - С. 306-357.
7. Карасаев К. Накыл сөздөр: тил казынасынан. - Бишкек: Шам, 1995. - 500 б.
8. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - Москва: Сов. энцикл., 1965. - С. 974.